

Zabytki **Mazowsza** • Tajemnice **Nowolipek** • Podzwonne dla **motoryzacji**
Warszawa i **Gomułka** • **Rzemieślnicy** dla Zamku • Szkoła dla **arystokratów**

ISSN 0039-1689 INDEKS 22622X

STOLICA

NR 5-6 (2348-2349) MAJ-CZERWIEC 2021 • 9,90 zł w tym 8% VAT

Trasy
spływów
kajakowych
na Mazowszu

Urzekające
Urzecze

AdobeStock

Wokół historycznego Mazowsza – o kulturze artystycznej regionu cz. 1

W tym i kolejnych numerach STOLICY proponujemy siedem tras turystyczno-naukowych po Mazowszu, z których każda poświęcona jest innej epoce stylowej: od późnego romanizmu po wczesny klasycyzm przełomu XVIII i XIX w.

Mapa historycznego Mazowsza (l. 1526-1793) z oznaczeniem dawnych podziałów administracyjnych i tras

28

Michał Wardzyński

Próba napisania artykułu o przykładach wyjątkowych budowli i dzieł plastyki dawnej na historycznym Mazowszu do czasopisma o profilu warszawianistycznym wydaje się z wszelkich miar uzasadniona. Z perspektywy mieszkańców stolicy obszary okalające Warszawę stanowią najczęściej miejsca majówek, rodzinnych lub towarzyskich pikników i śródleśnych spacerów. Architektoniczne i artystyczne skarby Mazowsza są stosunkowo mało znane warszawiakom i zainteresować mogą nie tylko miłośników architektury i sztuki

Oprócz symboli tzw. oferty turystycznej – Żelazowej Woli, Płocka, Łowicza czy Żyrardowa – trudno na Mazowszu wskazać zabytki mogące urodzić i wartościami historycznymi równać się ze sztandarowymi obiektami w Gnieźnie, Poznaniu, Krakowie, Toruniu, Gdańsku czy na historycznym Dolnym Śląsku. Mimo wysiłków krajoznawców oraz badaczy kultury i sztuki Mazowsze jako region artystyczny nie może wybić się na samodzielność – pozostaje w cieniu Warszawy.

Wpływ na taką – daleką od prawdy – ocenę mają też zmiany administracyjnych granic Mazowsza, dzisiaj różne od tych sprzed 1795 r. Bez dawnego województwa rawskiego oraz ziem łomżyńskiej i wiskiej, za to z dodaną północną częścią dawnego regionu sandomierskiego (Radom i okolice) oraz fragmentami Podlasia i ziemi łukowskiej województwa lubelskiego współczesne województwo mazowieckie gromadzi spuściznę material-

ną i kulturową kilku niezwiązanych ze sobą wcześniej dzielnic dawnej Rzeczypospolitej.

Pomocne w tej materii przewodniki turystyczne i krajoznawcze traktują Mazowsze jako komponent uzupełniający atrakcje Warszawy. Dopiero lektura specjalistycznych opracowań naukowych i popularyzatorskich przynosi szerszą wiedzę o kulturze artystycznej i zabytkach tego regionu. Wśród najważniejszych należy wymienić zapoczątkowaną przez profesorów Aleksandra Gieysztorę i Henryka Samsonowicza pięciotomową serię *Dzieje Mazowsza*, w której tomach znalazły się pierwsze syntetyczne rozdziały poświęcone tej tematyce, od schyłku X w. do 1945 r. W ostatnich kilkunastu latach rozwinęła się literatura popularyzująca wiadomości o wybranych typach lub grupach zabytków, np. rezydencjach szlacheckich i arystokratycznych czy drewnianych kościołach od XVI do końca XX w. Ostatnie dziesięciolecie

Czerwińsk nad Wisłą, panorama późnromańskiego opactwa kanonickiego i miasteczka na tle doliny Wisły, od strony północno-zachodniej

to z kolei czas powstawania ważnych dla całego regionu historycznych i artystycznych szlaków tematycznych. Mazowsze może się ponadto poszczycić imponującą liczbą 140 muzeów, skansenów i izb regionalnych, rozkwitła tu także promocja turystyki kulturowej, ta skupia się jednak na zagadnieniach kultury ludowej, głównie Kurpiów i podłowickich Księżaków.

W prezentowanych w tym i kolejnych numerach STOLICY artykułach proponujemy trasy turystyczno-naukowe, z których każda poświęcona jest innej epoce stylowej: od późnego romanizmu po wczesny klasycyzm przełomu XVIII i XIX w. Dobór miejscowości i zabytków jest podyktowany ich wartościami historycznymi oraz znaczeniem dla sztuki Mazowsza. Zebrane w grupy budowle sakralne, rezydencjonalne i publiczne można uznać za najbardziej reprezentatywne dla regionu, co więcej, składają się one na ilustrację kluczowych zjawisk i procesów w dziejach Mazowsza.

Trasy zaprojektowano tak, by wyeksponować walory najodleglejszych od stolicy i najmniej znanych obszarów dawnego Mazowsza. Z uwagi na spore odległości między poszczególnymi obiektami warto je sobie zaplanować jako całodniowe trasy samochodowe, motocyklowe lub rowerowe. Większość budowli jest otwarta dla zwiedzających, jak świątynie i kaplice, natomiast w przypadku rezydencji (dwory i pałace) i zespołów gmachów municypalnych (ratusze, jatki, budynki urzędowe) na ogół potrzebna jest zgoda właścicieli lub urzędników na wejście; kilka funkcjonuje już jako ogólnodostępne muzea.

TRASA I: Granit i cegła – Mazowsze pierwszych Piastów (XI-XIII w.)

Czerwińsk nad Wisłą – Płock – Rokicie – Błonie

Najwcześniejsze w regionie dzieła architektury późnromańskiej, należące do nielicznych tu zachowanych, usytuowane na Wzgórzu Tumskim w Płocku, według najnowszych badań powstały dopiero za panowania księcia Władysława I Hermana pod sam koniec XI w.

Najlepiej zachowaną mazowiecką budowlą romańską jest wzniesiony po 1155 r. z inicjatywy wybitnego mecenasa, biskupa płockiego Alexandre'a de Malonne, i księcia Bolesława IV Kędzierzawego kościół kanoników regularnych (ob. salezjanów) w **Czerwińsku nad Wisłą**. Tę trójnawową, wzbogaconą o pseudotransept i dwie wieże bazylikę zbudowano według wzorów nadreńskich i mozańskich, z pionierskim na ziemiach polskich użyciem cegły. Wybitny piaskowcowy portal zachodni to dzieło warsztatu rzeźbiarskiego naśladowcy Willigielma da Modena, zrekonstruowany częściowo w 1913 r. pod kierunkiem arch. Stefana Szyllera. Wzorem dla tej świątyni była wcześniejsza o ćwierćwiecze katedra płocka, z identycznym n-przemiennym układem podpór – kolumn i filarów – między nawami. Odkrywki Szyllerowskie ukazujące dawne podpory znajdują się w obu nawach bocznych. Warto pamiętać o istnieniu tutaj zespołu wyjątkowych w skali całego kraju XII-XVI-wiecznych fresków w kaplicach na zakończeniach naw bocznych i w absydzie prezbiterium, gotyckich okuć drzwi, późnogotyckiego dekorowanego

malarsko refektarza w klasztorze i cennego zbioru lapidaryjnego z XII-XVII w. Odwiedzając Czerwińsk, trzeba koniecznie poznać usytuowane u stóp opactwa malownicze nadwiślańskie miasteczko z historycznym rynkiem i kilkunastoma drewnianymi domami z XIX i początku XX w. oraz przystanią flisacką.

Z epoki romanizmu w samym **Płocku** pochodzą granitowe kostki w licach ścian dawnej katedry (1130-1144) w murach obecnej neorenesansowej świątyni tumskiej, kamienne detale architektoniczne, m.in. podwójne kostkowe bazy i kapitele w lapidarium miejscowego Muzeum Diecezjalnego, oraz zarysy fundamentów dwóch rotund i fragment kamiennej elewacji budynku kurii biskupiej (pod Wieżą Zegarową zamku książęcego). Towarzyszą im dwie XIII-wieczne ceglano-kamienne świątynie późnoromańsko-wczesnogotyckie fundacji ambitnego księcia senioralnego Konrada I Mazowieckiego: trójnawowa kolegiata św. Michała (ok. 1225) i jedenawowa – dominikanów św. Dominika (po 1225-1234). W dawnej kolegiacie (dziś w kompleksie I LO im. S. Małachowskiego), wzniesionej

Od góry od lewej: Czerwińsk nad Wisłą, kościół kanoników regularnych (ob. salezjanów): XII-wieczne freski w kaplicy pd., widok od prezbiterium; Płock, kolegiata św. Michała, fragm. XIII-wiecznego portalu pd. z płaskorzeźbą lwa

przez warsztat z Dolnego Śląska, zachował się unikatowy portal południowy z reliefem lwa – podstawy kolumnienki – a w przyziemiu urządzono ostatnio rezerwat archeologiczny (dostępny z liceum). Ważnym dopełnieniem space ru po pierwszej stolicy Mazowsza są zachowane tutaj najcenniejsze zabytki romańskiej plastyki – sławne spiżowe Drzwi Płockie katedry (1152-1156, wyk. Riquin i Waismuth z Magdeburga, ob. kopia 1978-1981) oraz wspaniałe dzieła złotnicze i miniatorskie w Muzeum Diecezjalnym: bogato iluminowana *Biblia Płocka* (pierwsza połowa XII w.), późnoromański kielich i patena płocka fundacji Konrada I oraz jeden z dwóch historycznych diademów piastowskich, wyrób węgierski lub wenecki z pierwszej połowy XIII w.

Wyraźne związki z płockimi fundacjami Konrada I Mazowieckiego ma niewielki kościół parafialny w pobliskim **Rokiciu**, z początku XIII w. Zachowały się w nim wąskie okna i częściowo szczyty wschodnie. To unikatowy na Mazowszu i Niżu Polskim przykład skromnej świątyni parafialnej fundacji rycerskiej, z emporą w wieży zachodniej – w jej wnętrzu do dzisiaj czuć atmosferę minionych stuleci. Wokół rozplanowano w latach 70. XX w. ciekawe neoromańskie założenie parafialne, na południe rozciąga się wspaniałe widok na dolinę Wisły i Zalew Włocławski.

W drodze powrotnej z Mazowsza Płockiego warto wstąpić do **Błonia** – miejscowy kościół parafialny kryje w swoich murach ściany dawnej dwuwieżowej kolegiaty książęcej Kazimierza II, wzniesionej w 1280 r. w stylu wczesnogotyckim i przekazanej kanonikom regularnym z Czerwińska. W jej aneksach wieżowych zachowały się najstarsze w regionie sklepienia żebrowe, a w zamknięciu prezbiterium – wykonana na początku XVI w. tzw. sieć kryszta-

Płock, od góry od lewej: romańskie kostkowe bazy i kapitele w lapidarium Muzeum Diecezjalnego, spiżowe Drzwi Płockie katedry (l. 1152-1156, kopia 1978-1981), diadem piastowski z 1. poł. XIII w.

łowa. Wiosną 2018 r. na południe od świątyni dokonano cennego odkrycia archeologicznego – zostały odsłonięte fundamenty współczesnego jej klasztoru kanonickiego.

Warto też wspomnieć, że w południowej, należącej do historycznego obszaru Małopolski części obecnego województwa mazowieckiego znajdują się jeszcze relikty dwóch świątyń romańskich – opackiej benedyktynów w **Sieciechowie** nad Wisłą oraz możnowładczej Piotra Włostowica w **Skrzynnie** pod Przysuchą, obu z XII w. Z pierwszej tercji tegoż stulecia pochodzi ufundowana ponoć przez Władysława Hermana świątynia grodowa w **Inowłodzu** nad Pilicą – wotum dla św. Idziego za narodziny syna Bolesława Krzywoustego – dla miejscowego konwentu benedyktynek.

Płock, widok Wzgórza Tumskiego z zamkiem książęcym/królewskim i katedrą z XII-XX w. od zachodu

TRASA II: Nowe Mazowsze – w krainie późnogotyckich pseudobazylik (XV-XVI w.)

Andrzejewo – Rosochate Kościelne – Łomża – Wizna – Wąsosz – Szczepankowo – Kleczków

Rozkwit Mazowsza pod rządami księcia Janusza I Starszego (ok. 1346-1429) i jego następców włączył dzielnicę w orbitę wielkiej polityki europejskiej Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego i Państwa Zakonu Krzyżackiego, przynosząc niewielkiemu państwu okres pokoju i prosperity. Dzięki sojuszowi z Litwą ustały pustoszące Mazowsze od początku XIII w. najazdy łupieżcze, a władcy Mazowsza zyskali zwierzchność polityczną nad sąsiednim Podlasiem. Zorganizowana wtedy akcja lokacyjna i osadnictwo rycerskie na ziemiach łomżyńskiej i wiskiej oraz nurskiej i liwskiej przyniosły dzięki fundacjom książęcym, biskupim i rodowym powstanie szeregu wyjątkowych kościołów parafialnych. Wznoszone były na ogół na najprostszych planach i w formach tzw. redukcyjnego gotyku nadbałtyckiego, przysadziste w proporcjach, nakrywane stropami w miejsce sklepień. Murarze pochodzili głównie z obszaru Państwa Krzyżackiego, a od 1466 r. – z obu części Prus. Omawiana poniżej grupa obiektów jest wizytówką budownictwa epoki późnego gotyku przełomu XV i XVI w. na historycznym Mazowszu. Trasa prowadzi przez północno-wschodnie rubieże regionu, z dala od wielkich miast, wśród lekko pagórkowatego krajobrazu Mazowsza Wysokiego, gdzie podobnie jak w średniowieczu monumentalne, czerwone bryły świątyń górują i dziś nad okoliczną zabudową.

W tym wyjątkowym krajobrazie kulturowym wyróżnia się **Andrzejewo**, dawne miasto biskupie, z ufundowanym w 1526 r. przez Andrzeja Krzyckiego, za probostwa ks. Tomasza z Tarkowa, kościołem bazylikowym, z charakterystycznym trójbocznym zamknięciem części zachodniej. Ten typ zredukowanej formy centralizującego planu kościoła był

Rosochate Kościelne, kościół pw. św. Doroty, l. 1527-1546

Łomża, fara pw. Michała Archanioła (ob. katedra), ok. 1504-1526 do 1550, widok ogólny (powyżej) i sklepienia kryształowe w nawie bocznej (strona obok)

na Mazowszu odległym echem tradycji rotundy Anastasis w Jerozolimie – miejsca upamiętnienia Grobu Pańskiego. Jej budowniczymi byli kolejno mistrzowie: Maciej i Jan Zamowidnia, główne prace zakończono dopiero przed 1605 r.

W pobliskim **Rosochatem Kościelnym** staraniem miejscowego proboszcza ks. Serafina Świerżowskiego powstała w latach 1527-1546 wielka pseudobazylika ze szczytami blendowo-sterczyńskimi i bogatymi sklepieniami gwiazdzistymi i sieciowymi w nawach bocznych. Przetrwiała tutaj m.in. unikatowa kamienna płyta nagrobkowa Świerżowskich, a przy zakrystii – tablica poświadczająca konsekrację z 1546 r.

Z lat ok. 1504-1526 pochodzi największa spośród świątyń regionu – fara pw. Michała Archanioła (obecnie katedra) w **Łomży**, ufundowana przez księżną Annę, żonę Konrada III Rudego, i ostatnich książąt Mazowsza Stanisława i Janusza III. Jej prezbiterium mogło pierwotnie służyć jako kaplica dworska, do której dobudowano obszerny bazylikowy korpus, nakryty początkowo tylko w nawach bocznych sklepieniami gwiazdzistymi i kryształowymi. Najpóźniej ok. 1550 r. zmieniono jego bryłę w pseudobazylikową, dodając w nawie głównej sklepienia sieciowe. Pojawienie się form kryształowych na Mazowszu, kolejno w klasztorze bernardynów przy Krakowskim Przedmieściu (1514) i w Łomży, a później m.in. w Przasnyszu, Szreńsku i Sobocie, miało zapewne związek z oddziaływaniem warsztatu mistrza Matza z Gdańska, pracującego do 1515 r. w Kętrzynie (niem. Rastenburg) w Prusach Zakonnych. Nad Bałtykiem najwcześniej sklepienia tego typu, modne początkowo w Saksonii, pojawiły się na przełomie XV i XVI w. właśnie w hanzeatyckim Gdańsku. W masywnej bryle kościoła wyróżnia się wieża północna oraz usytuowana przy nawie południowej gotycko-renesansowa kaplica rodu Modliśzewskich, mieszcząca trzy nagrobki rycerskie, m.in. dwa

Szczepankowo, kościół pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika, po 1546 r.

z końca XVI w. z wiodącej krakowskiej pracowni Santiago della Camilli zw. Gucci Fiorentino. Dawna fara łomżyńska jest największym w tej części regionu panteonem rycersko-szlacheckim, a w późniejszych ołtarzach bocznych zachowały się liczne figury i obrazy z XVI-XVIII w.

Dalej trasa wiedzie do położonej równie malowniczo u zbiegu Narwi i Biebrzy **Wizny**, gdzie Anna Konradowa i ks. Wojsławski wystawili w latach 1500-1526 wspianą

łarę o programie architektonicznym zbliżonym do kościoła w **Rosochatym Kościelnym**. Po wysadzeniu w powietrze w 1944 r. gmach zrekonstruowano w latach 1951-1958. Cechą typową dla tej serii kościołów mazowieckich było umieszczanie na osi ściany wschodniej prezbiterium niskiej przypory z kapliczką wnękową, pełniącą funkcję tzw. latarni umarłych, służącą jako oznaczenie cmentarza przykościelnego.

Posuwając się prawym, wysokim brzegiem Biebrzy ku północy, docieramy do **Wąsosza**, najważniejszego z najstarszych grodów i miast mazowieckich przy granicach z Prusami i Litwą. Tamtejszą okazałą bazylikową farę pw. Bożego Ciała wznosił w latach 1508-1540 ks. Jędrzej Noskowski, późniejszy biskup płocki, bez wyprowadzenia sklepień. Jej obecne kształty są jednak efektem kompleksowej regotycyzacji z początku XX w. Uwagę zwracają oryginalne kropielnice z gładów narzutowych oraz dekoracje tynkowe elewacji z XVI w.

Wracając przez Łomżę lub Nowogród na południe, koniecznie trzeba odwiedzić **Szczepankowo**, z bazylikową świątynią parafialną, która od 1169 r. była prepozytu-

rą płockiego opactwa zamkowego benedyktynów. Wnie- siono ją dopiero po 1546 r., w formach późnogotyckich, bez sklepień. Konieczność budowy pomieszczeń kon- wentalnych dla mnichów wymusiła na muratorze za- projektowanie wieży zachodniej o kilku kondygnacjach, gdzie umieszczono chór klauzurowy (dla zakonników klauzurowych, ob. muzyczny) i dwie izby z kominka- mi. Walerów historycznych przydają budowli późnore- nesansowe szczyty wschodnie z ok. 1618 r. oraz jednolity późnoregencyjno-rokokowy wystrój ołtarzowy z lat 40.-50. XVIII w. o toruńskiej lub pruskiej proveniencji.

W pobliskim **Kleczkowie** pod Troszynem znajduje się ostatnia z wielkich późnogotyckich pseudobazylik Nowe- go Mazowsza. Powstała z fundacji miejscowego rycerstwa i plebana w latach 1512-1518, z trójrzęsłowym prezbiterium i czteroprzęsłowym korpusem nawowym nakrytym skle- pieniami gwiazdzistymi i sieciowymi. W związku z za- grożeniem militarnym dzielnicy w trakcie wojny polsko- krzyżackiej w latach 1519-1521 (w lecie 1520 r. Krzyżacy spustoszyli ziemię łomżyńską) kościół obwiedziono mu- rem obronnym, z południową furtą wejściową bronioną prostokątną basztą, na co dzień służącą jako mieszkanie wikarego. W tym stanie obiekt przetrwał szczęśliwie, po- dziwiany przez historyków architektury i sztuki, do 1944 r., kiedy wojska niemieckie wysadziły go w powietrze. Kościół z założeniem obronnym odbudowano w latach 1951-1954. Z Kleczkowa pochodzi najcenniejsza w regionie późno- gotycka grupa rzeźbiarska Zwiastowania NMP, wiązana z warsztatem naśladowcy Veita Stossa (Wita Stwosza) z No- rymbergi i Krakowa, przechowywana obecnie w Muzeum Diecezjalnym w Łomży.

Przez tę część Mazowsza można wędrować także in- nymi trasami. Szczególnie wartościowa jest podróż ku dawnej ziemi ciechanowskiej i zawkrzańskej, gdzie waż- ne obiekty sakralnej i obronne znajdują się m.in. w Se- rocku i Zakrocymiu, Winnicy pod Pułtuskim, Nowym Mieście nad Soną, Gołyminie, Ciechanowie, Czernicach Borowych, Dzierzgowie, Szreńsku koło Mławy oraz w Łę- gu Probostwie i Miszewie Murowanym między Płockiem i Wyszogrodem. 🍷

dr hab. Michał Wardzyński – Instytut Historii Sztuki UW, Mazowiecki Instytut Kultury

LITERATURA:

I. Galicka, H. Sygietyńska, *Sztuka gotycka (XIV – początek XVI w.)*, w: *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*, red. A. Gieysztor, H. Samsonowicz, Warszawa 1994, s. 533-567; R.M. Kunkel, *Architektura gotycka na Mazowszu*, Warszawa 2006; *Poza Warszawą*, red. A. Pieńkos i M. Wardzyński, t. 1: *Arcydzieła plastyki dawnej XII-XVIII wieku w świątyniach i rezydencjach Mazowsza*, red. M. Wardzyński, Warszawa 2018; *Poza Warszawą*, red. A. Pieńkos i M. Wardzyński, t. 3: *Architektura i budownictwo Mazowsza XI-XVIII wieku*, red. M. Wardzyński, Warszawa 2020